

آثار احترام به پدر و مادر از منظر آیات و روایات

زینب کریمی خفاجه^۱

چکیده

احترام به پدر و مادر در نهاد خانواده از ارزش و احترام فوق‌العاده‌ای برخوردار است. به طوری که در بسیاری از آیات قرآن بعد از توحید و یکتاپرستی به احترام و احسان به والدین تاکید شده است و این بیانگر آن است که والدین بر همه چیز مقدم است. همچنین حفظ حرمت والدین دارای آثار و برکات فراوان دنیوی و اخروی است که باعث سعادت و خوشبختی انسان می‌شود. هدف از این مقاله آثار احترام به پدر و مادر از منظر آیات و روایات است. پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی انجام یافته است و شیوه گردآوری داده‌ها از طریق فیش‌برداری از منابع کتابخانه‌ای است. بنابراین احترام به پدر و مادر، یک اصل بنیادی در آموزه‌های اسلامی است که آثار و برکات دنیوی و اخروی فراوانی را برای فرد به ارمغان می‌آورد. از افزایش رزق و طول عمر گرفته تا آرامش روحی، موفقیت در امور، بهبود روابط اجتماعی، تربیت فرزندان صالح و دوری از بلاها، همگی نشان از اهمیت و جایگاه والای این فریضه الهی دارند. نیکی به والدین نه تنها وظیفه‌ای اخلاقی و دینی است، بلکه سرمایه‌گذاری برای یک زندگی پربرکت، موفق و سرشار از آرامش در دنیاست. که در این پژوهش به آثار دنیوی و اخروی احترام به والدین نیز پرداخته شده است.

کلید واژه: احترام، والدین، آیات و روایات.

^۱. طلبه سطح دو، مدرسه علمیه عصمتیه (سمنان).

مقدمه

والدین، ستون‌های اصلی خانواده و شالوده ساختار جامعه بشری هستند. نقش بی‌بدیل آن‌ها در پرورش و تربیت فرزندان، فداکاری‌ها و از خودگذشتگی‌هایشان، نه تنها شایسته قدردانی است، بلکه بر اساس آموزه‌های ادیان الهی و به ویژه اسلام، از والاترین عبادات و مهم‌ترین حقوق محسوب می‌شود. ضرورت و اهمیت این موضوع در این است که دین مبین اسلام، جایگاه ویژه‌ای برای والدین قائل شده و احترام، نیکی و احسان به آن‌ها را باعث طول عمر و افزایش رزق در دنیا دانسته شده است. این سند به بررسی عمیق و جامع اهمیت و جایگاه احترام به پدر و مادر از منظر قرآن کریم و روایات اسلامی می‌پردازد. برای آشنایی به چند کتاب و مقاله در راستای این موضوع اشاره می‌شود.

۱- کتاب (احسان به والدین در اسلام) به نویسندگی: سعید نیلفروشان، در این کتاب به موضوع احترام و ارزش و اهمیت نیکی به پدر و مادر در دین اسلام می‌پردازد، و تفاوت آن با مقاله حاضر در این است که به روایت و آیات اشاره نشده است و به آثار دنیوی و اخروی این موضوع اشاره ای نشده است.

۲- مقاله (احترام به والدین) به نویسندگی: سید حسین اسحاقی نگاشته شده است که به اهداف و موضوع اصلی این پژوهش حاضر پرداخته نشده است.

در این بررسی، به آیات کلیدی قرآن که بر نیکی به والدین تأکید دارند، اشاره شده و نکات تفسیری مرتبط با آن‌ها ارائه می‌گردد. همچنین، روایات متعددی از پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) که در فضیلت و لزوم احترام به پدر و مادر وارد شده‌اند، مورد بحث و تحلیل قرار می‌گیرند. در نهایت، ابتدا به مفهوم شناسی واژه احترام پرداخته شده است، سپس با جمع‌بندی مباحث، آثار و برکات دنیوی و اخروی احترام به والدین تبیین می‌شود تا به سعادت دنیوی و اخروی خویش دست پیدا شود.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. احترام در لغت و اصطلاح

احترام از واژه‌های غیرمصرح قرآنی است که از ریشه حرم و حرمت گرفته شده است. حریم چاه به معنای آن محدوده‌ای است که نمی‌توان بدان نزدیک شد و کسی حق تصرف و حفر چاه دیگر در آن محدوده را ندارد. حرمت شخص به معنای چیزی است که شخص از آن حمایت و دفاع می‌کند. کلمه احترام در لغت نامه دهخدا نیز به معنای حرمت داشتن، بزرگ داشتن و بزرگداشت آمده است.^۱ حرمت نیز به معنای آن‌چه که هتک و شکستن آن روا نباشد، آمده است.^۲ و «حرام» به معنای چیزی (کاری) که انجام دادن آن ممنوع باشد و «حَرَم» مکان محترمی است که انجام دادن برخی امور مجاز در مکان‌های دیگر در آن جا روا نیست. و «حریم چاه» به معنای اطراف آن است که جز مالک، کسی حق تصرف و حفر چاه دیگر در آن جا را ندارد.^۴ و «حرمت شخص» چیزی است که شخص از آن حمایت و دفاع می‌کند.^۵ احترام در اصطلاح عرف به معنای تعظیم، گرامی داشت و بزرگداشت، بی‌ارتباط با معنای لغوی آن نیست؛ زیرا شخص، شیء، مکان یا زمان محترم، دارای حرمت و حریمی است که حفظ آن لازم و هتک آن نارواست.

۲. آثار احترام به پدر و مادر

آثار احترام به والدین، تأثیر آن بر تربیت فرزندان است. فرزندان، رفتار والدین خود را الگوی خود قرار می‌دهند. اگر والدین به پدربزرگ و مادربزرگ خود احترام بگذارند، این رفتار نیکو به طور ناخودآگاه در ذهن فرزندان نقش می‌بندد و زمینه را برای احترام آن‌ها به والدین خود در آینده فراهم می‌آورد. احترام به پدر و مادر هیچ محدوده و مرزی ندارد و شامل هر پدر و مادری می‌شود، حتی اگر مشرک باشند، هرچند اطاعت کردن

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۳، ص ۱۰۵۵.

۲. جوهری، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، ج ۵، ص.

۳. راغب اصفهانی، مفردات، ص ۲۲۹.

۴. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۵.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۴۰.

از آنها مقید به عدم دعوت به شرک ورزی از سوی آنان است^۱ احترام و تکریم والدین و احسان به آنان لازم و ضروری است. برای تحقق حقیقت احسان و تکریم باید همه ابعاد و جوانب ادب با آنان مراعات شود و هیچ‌گونه کوتاهی انجام نشود. بنابراین، نباید در هنگام خدمت‌رسانی به آنان سخن از خستگی کرد و کلماتی چون اف بر زبان راند که بیانگر خستگی و درماندگی است^۲. احترام به والدین، بخش مهمی از ارزش‌های اخلاقی و دینی است. با عمل به این ارزش، والدین به طور عملی اهمیت احسان و نیکی به دیگران، به خصوص بزرگان، را به فرزندان منتقل می‌کنند. این کار باعث می‌شود فرزندان با مفاهیمی مانند قدرشناسی، وفاداری، و مسئولیت‌پذیری آشنا شوند. ایجاد چرخه مثبت: احترام به والدین، یک چرخه مثبت از نیکی را در خانواده ایجاد می‌کند. فرزندان که شاهد این احترام هستند، به احتمال زیاد در آینده نیز به والدین خود احترام خواهند گذاشت و به همین ترتیب، این ارزش از نسلی به نسل دیگر منتقل می‌شود. این چرخه، خانواده را مستحکم‌تر و پربرکت‌تر می‌سازد. آرامش در محیط خانواده: خانواده‌ای که در آن احترام به بزرگترها حاکم است، محیطی آرام، پرمحبت و بدون تنش دارد. فرزندان در چنین محیطی با آرامش و امنیت بیشتری رشد می‌کنند و کمتر دچار مشکلات روانی و رفتاری می‌شوند. این آرامش، بستر مناسبی برای تربیت صحیح فراهم می‌آورد.

دعای والدین یکی از بارزترین نشانه‌های اخلاق حسنه است. جامعه به چنین افرادی با دیده احترام می‌نگرد و آنان را الگو و نمونه‌ای از انسانیت می‌داند. این فرد به دلیل داشتن این ویژگی برجسته اخلاقی، در هر جمعی مورد استقبال و تحسین قرار می‌گیرد. فردی که به والدین خود احترام می‌گذارد، دارای آرامش روحی است. این آرامش باعث می‌شود که در مواجهه با مشکلات و تصمیم‌گیری‌های مهم، با هوشیاری بیشتری عمل کند و از انتخاب‌های شتابزده و خطرناک که می‌توانند منجر به بلا شوند، دوری کند. همچنین نیکی به والدین، برکت را به تمام جنبه‌های زندگی فرد سرازیر می‌کند. این برکت، شامل دوری از حوادث و اتفاقات ناگوار نیز می‌شود. زندگی پربرکت، زندگی‌ای است که در آن از گرفتاری‌ها و مصیبت‌ها تا حد امکان دوری می‌شود.

۱. لقمان: ۱۴-۱۵.

۲. اسراء: ۲۳.

در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، خاطرات بسیار زیبایی از رزمندگان دلیر جبهه‌ها وجود دارد که در این جا به یکی از آن‌ها اشاره می‌کنیم. رزمنده‌ای مخلص می‌گفت: در رزمگاه بودم، خمپاره دشمن کنارم افتاد و منفجر شد. ترکش‌های آن به پیکرم، به خصوص به صورتم اصابت کرد و آن را پاره پاره کرد. بیهوش شدم. پس از حدود هفت روز به هوش آمده، خود را در بیمارستان روی تخت دیدم. دکترهای متخصص پس از مدتی معالجه، در مورد جراحی پلاستیک صورتم به من گفتند که باید به خارج اعزام شوم. در اولین فرصت به خارج از کشور برای معالجه اعزام شدم، اما آنچه مایه تعجب دکترها شده بود، این که همه صورتم آسیب دیده بود به جز دو چشمم که با آن همه ظرافت هیچ گونه صدمه‌ای ندیده بود. آن‌ها علتش را نمی‌دانستند، ولی خودم می‌دانستم و آن این که پدرم کور بود و من حدود بیست سال عصاکش او بودم. او گاهی برایم دعا می‌کرد و می‌گفت: «پسرم! امیدوارم کور نشوی.» همین دعا باعث شد که دو چشم من آسیب نبیند و کاملاً سالم بماند. آری، این سلامتی عجیب چشمم، نتیجه دعای پدرم است!^۱ شفای علامه عسکری بادعای مادرش: آیه الله سیدمحمدحسین طهرانی در کتاب معادشناسی نقل می‌کند؛ یکی از اقوام شایسته ماکه از اهل علم سامراء بوده و سپس در کاظمین و فعلا در تهران سکونت دارد برای من نقل کرده که در ایامی که در سامراء بودم مبتلی شدم به مرض حصه سخت و هرچه در آنجا مداوا نمودم مفید واقع نشد. مادرم بابرادرانم مرا از سامراء به کاظمین برای معالجه آوردند و در کاظمین نزدیک به صحن مطهر یک اطاق در مسافر خانه تهیه و در آنجا به معالجه من پرداختند. موثر واقع نشد و من بیهوش افتاده بودم. از معالجات طبای کاظمین که مایوس شدند یک روز به بغداد رفته و یک طبیب سنتی مذهب را برای من به کاظمین آوردند. همین که نزدیک بستر من آمدم و خواست مشغول معاینه گردد من در اتاق احساس سنگینی کردم و بی اختیار چشم خود را باز کردم دیدم خوکی بر سر من آمده است. بی اختیار آب دهان خود را به صورتش پرتاب کردم. گفت: چه می‌کنی، چه می‌کنی؟ من دکترم! من صورت خود را به دیوار کردم و او مشغول معاینه شد و دستوراتی داد و نسخه‌ای نوشت رفت. نسخه را تهیه کرده و به تمام دستورات او عمل کردند اما موثر واقع نشد؛ و من لحظات آخر عمر خود را می‌گذراندم. تا آنکه دیدم حضرت عزرائیل وارد شد بالباس سفید و بسیار زیبا و خوش رو و خوش منظره و خوش قیافه. پس از آن پنج تن؛ حضرت رسول اکرم و حضرت

^۱ محمدی اشتهاردی، داستان‌ها و پندها، ج ۷، ص ۱۴۰.

۱-۳-۳. آثار اخروی

۱-۳-۱. جلب رضایت خداوند

رضایت والدین با رضایت خداوند گره خورده است. هنگامی که خداوند از بنده‌ای راضی باشد، او را تحت حمایت و حفاظت ویژه خود قرار می‌دهد. این حفاظت می‌تواند در قالب دور کردن حوادث، بیماری‌های سخت، تصادفات، و سایر مصیبت‌هایی که می‌توانند زندگی فرد را مختل کنند یا به آن پایان دهند، تجلی یابد.

دعای دفع بلا: دعای خیر والدین، به خصوص دعای مادر، نه تنها می‌تواند جلب رزق و موفقیت کند، بلکه قدرت دفع بلا نیز دارد. این دعا می‌تواند مسیر قضای الهی را تغییر داده و بلاهای حتمی را به لطف و عافیت تبدیل کند. بسیاری از افراد معتقدند که در لحظات خطرناک یا بیماری‌های جدی، دعای والدینشان آن‌ها را نجات داده است. خداوند متعال در سوره اسراء بعد از آن که دستور می‌دهد که نسبت به پدر و مادر نیکی و احترام و خضوع داشته باشید، می‌فرماید: «پروردگار شما، از خود شما نسبت به راز دلتان و آنچه که در درون شما است، باخبرتر است. اگر شما انسان‌های صالحی باشید و در رابطه با پدر و مادر قصد خیر داشته باشید، خداوند آن را می‌داند و نسبت به کسانی که توبه می‌کنند و باز می‌گردند بسیار آمرزنده است» «رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا فِي نُفُوسِكُمْ إِنَّ تَكُونُوا صَالِحِينَ فَإِنَّهُ كَانَ لِلْأَوَّابِينَ غَفُورًا». شهید مطهری می‌گوید: گاه گاهی که به اسرار وجودی خود و کارهایم می‌اندیشم، احساس می‌کنم یکی از مسائلی که باعث خیر و برکت در زندگی‌ام شده و همواره عنایت و لطف الهی را شامل حال من کرده است، احترام و نیکی فراوان بوده است که به والدین خود به ویژه در دوران پیری و هنگام بیماری کرده‌ام. یکی از فرزندان شهید مطهری می‌گوید: من مکرر شاهد تواضع و احترام خاص پدر و معلم عزیزم نسبت به پدر بزرگوارش بودم، هرگاه به فریمان می‌رفتیم پدرم تاکید داشتند که نخست به منزل پدر و مادرشان بروند. در موقع روبه رو شدن با پدر و مادر، دست آنان را می‌بوسیدند و به ما نیز توصیه می‌کردند که دست ایشان را ببوسیم.^۱ احسان به پدر و مادر «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا

^۱. اسراء: ۲۵

^۲. مطهری، گنج حکمت، ص ۲۲

تَعْبُدُوا إِلَهًا آيَاهُ وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا افٍّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَ قُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا وَ اخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَ قُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا» « و پروردگارت مقرر داشت که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید. هرگاه هر دو یا یکی از آن دو سالخورده شوند کمترین اهانتی به آنها روا مدار، با ایشان درشتی مکن و با محبت و احترام سخن بگو بالهای تواضع خویش را در برابرشان از محبت و لطف بگستر و بگو :پروردگارا! همان گونه که مرا در خردی پرورش دادند، مشمول رحمت قرارشان ده.^۱

۱-۳-۲. نیکی به والدین و آموزش گناه

یکی دیگر از آثار اخروی مهم احترام به پدر و مادر، «آمزش گناهان» است. در قرآن کریم و احادیث نبوی و ائمه، به صراحت بیان شده است که احترام و نیکی به والدین می تواند وسیله ای برای پاک شدن از گناهان و دریافت مغفرت الهی باشد. در برخی روایات آمده است که نیکی به والدین می تواند کفاره برخی گناهان باشد. با بخشش گناهان، انسان از آثار سوء اخروی آنها که می تواند به شکل بلا و مصیبت ظاهر شود، در امان می ماند. نیکی به والدین، صرفاً یک عمل اخلاقی نیست؛ بلکه یک عبادت است. فرد با نیت قربت به خدا و برای کسب رضایت او به والدینش نیکی می کند. این نیت خالصانه، عمل او را از یک عمل صرفاً انسانی به یک عمل الهی تبدیل می کند. در روایتی چنین آمده است که: قال علی بن الحسین (ع): جاء رجل الى النبي (ص) فقال: يا رسول الله ما من عمل قبيح الا قد عملته فهل لي توبة؟ فقال له رسول الله (ص): فهل من والدیک احد حی؟ قال: ابی قال: فاذهب فبره. قال: فلما ولی قال رسول الله (ص): لو كانت امه. امام سجاده (ع) فرمود: مردی خدمت رسول خدا (ص) رسید و گفت: ای رسول خدا، من هیچ کار زشتی نمانده که انجام نداده باشم، آیا می توانم توبه کنم؟ رسول خدا (ص) فرمود: آیا هیچیک از پدر و مادرت زنده هستند؟ گفت: بله، پدرم. حضرت فرمود:

^۱. جمعی از نویسندگان، یکصد آیه یکصد درس، ص ۸۷. فقاہت

برو به او نیکی کن (تا آمرزیده شوی). وقتی او راه افتاد پیامبر(ص) فرمود: کاش مادرش زنده بود. (یعنی اگر او زنده بود و به او نیکی می کرد، زودتر آمرزیده می شد).^۱

۱-۳-۳. رفتن به بهشت

در باورهای دینی و اسلامی، افرادی که به والدین خود احترام می گذارند، به آنان خدمت می کنند، و موجبات آسایش و آرامش آنان را فراهم می آورند، نه تنها در بهشت جای می گیرند، بلکه در “درجات بالاتری” در بهشت قرار خواهند گرفت. هشت، دارای درجات و مراتب مختلفی است که بر اساس میزان ایمان، تقوا، و اعمال صالح افراد تقسیم بندی می شود. نیکی به والدین، به دلیل اهمیت ویژه ای که در نظر خداوند دارد، یکی از مهم ترین اعمالی است که می تواند انسان را به مراتب عالی بهشت برساند. روایات بسیاری، پاداش نیکی به والدین را همسنگ با جهاد در راه خدا یا حتی برتر از آن دانسته اند. این نشان دهنده عظمت این عمل و تأثیر آن در ارتقاء جایگاه اخروی انسان است. مثلاً گفته شده که بهشت زیر پای مادران است. به جهنم نمی رود و جایگاهش بهشت است: عن رسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم): «لن یدخل النار البار بوالدیه؛ هرگز نیکی کننده به پدر و مادر وارد آتش نخواهد شد». یک نفر به حضرت عیسی (علیه السلام) گفت: ای معلم! خیر مرا به عملی راهنمایی کن که به بهشت بروم، فرمود: تقوای الهی را در آشکار و نهان داشته باش و به پدر و مادرت نیکی کن. «آفرتن به بهشت؛ امام صادق (علیه السلام) فرمود: «لا یدخل الجنة العاق لوالدیه؛ عاق والدین وارد بهشت نمی شود». ^۳ موسی به خدا عرض کرد: «پروردگارا! فلان دوست شهیدم کجاست؟ خداوند فرمود: در جهنم است! موسی (علیه السلام) عرض کرد: خدایا! مگر خودت وعده نداده ای که شهدا را به بهشت ببری؟ خداوند فرمود: بله؛ ولی این شخص مصرّ عقوب والدین بود و من هیچ عملی را از عاق والدین قبول نمی کنم».^۴

۱. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۸۲.

۲. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۷۵.

۳. مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۷۴.

۴. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۹۵.

نتیجه گیری

آنچه در این مقاله به نتیجه رسیده، این است که احترام و احسان به پدر و مادر، فریضه‌ای الهی است که در قرآن کریم و سنت معصومین (علیهم السلام) بر آن تأکید فراوان شده است. این واجب، نه تنها یک تکلیف اخلاقی، بلکه راهی برای تقرب به خداوند، کسب رضایت او، و بهره‌مندی از برکات بی‌شمار دنیوی و اخروی است. آیات قرآن کریم، احسان به والدین را بلافاصله پس از توحید قرار داده و از هرگونه بی‌احترامی، حتی در حد کلمه "أَفَّ"، نهی کرده است. روایات اسلامی نیز با تأکید بر عظمت حق والدین، به ویژه مادر، رضایت الهی را در گرو رضایت آن‌ها دانسته و بهشت را زیر قدم‌های مادران معرفی کرده‌اند. وظیفه فرزند در قبال والدین شامل احترام قولی و عملی، اطاعت در امور غیر معصیت، انفاق و تأمین نیازها در صورت فقر والدین، خدمت‌رسانی و یاری آن‌ها در دوران کهولت، و دعای خیر و طلب مغفرت حتی پس از وفاتشان می‌شود. نیکی به والدین، بذری است که برکت در عمر، روزی، و تربیت فرزندان صالح را به ارمغان می‌آورد و در آخرت نیز ضامن ورود به بهشت و آمرزش گناهان است. بنابراین، در این پژوهش به افزایش طول عمر، دوری از مصیبت و افزایش روزی و عدم فقر، و مستجاب شدن را می‌توان از آثار دنیوی نام برد و در آثار اخروی همچون، جلب رضایت خداوند، نیکی به والدین، آمرزش گناه و رفتن به بهشت از نتایج مهم آثار نیکی به پدر و مادر می‌توان نام برد.

منابع

*قرآن کریم

۱. ابن فارس، ابوالحسین، معجم مقائیس اللغة، بیروت: دارالفکر، ۱۹۷۹ق.
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، بیروت: دار صادر، ۱۴۱۴ ق.
۳. جمعی از نویسندگان، یکصدآیه یکصد درس، تهران: مرکز تحقیقات اسلامی سپاه، بی تا.
۴. جوهری، ابو نصر، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیه، بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۵. حسینی طهرانی، سیدمحمدحسین، معاد شناسی، مشهد: انتشارات نورملکوت، ۱۴۲۴ق.
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران، دانشگاه تهران، سال ۱۳۲۵ش
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، تصحیح: داوودی، صفوان عدنان، مفردات ألفاظ القرآن، دمشق: دار القلم، ۱۴۱۲ ق.
۸. طوسی، محمد بن الحسن، الامالی، قم: دار الثقافة، ۱۴۱۴ق.
۹. فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی، تفسیرالصافی، تهران: مکتبه الصدر، ۱۴۱۵ق.
۱۰. قمی، شیخ عباس، سفینه البحار، تهران: اسوه، بی تا.
۱۱. مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار، بیروت، دارالاحیاء التراث، ۱۴۰۳ق.
۱۲. محدث نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل، موسسه آل البيت، لاهیات التراث، ۱۴۱۱هـ
۱۳. محمدی اشتهاردی، محمد، داستان هاوپندها. پیام آزادی، تهران، بی تا.
۱۴. مطهری، مرتضی، گنج حکمت، قم: امام عصر(عج)، خرم، ۱۳۷۸ش.